УДК 94(477)"186/191"

Т. Р. Кароєва

ОСНОВНІ КАНАЛИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. З ВЛАСНИМ МИНУЛИМ

У статті характеризуються основні канали ознайомлення українців з національною історією у другій половині XIX – на початку XX ст. на підросійських етнічних землях. Цими каналами були: усна народна творчість (основний канал комунікації між поколіннями в межах традиційного суспільства), візуальні образи (ікони, народні картини, лубочні картинки), книжкова продукція (основний канал трансляції досвіду для суспільства, що модернізується). Визначено основні сюжети та постаті, що масово популяризувалися в зазначений період. Указано основні перспективні напрямки наукових студій у досліджуваній площині.

Ключові слова: усна народна творчість, візуальні образи, книжкова продукція, комунікація, історичні сюжети, історичні постаті.

У традиційній культурі формування уявлень про «свого»/«чужого» відбувається, як правило, в етнічному полі за допомогою етнічної системи цінностей. Етнічна культура, як правило, виникає і розвивається як реакція на існуюче навколишнє середовище, в якому діють місцеві природні, політичні, соціальні, економічні й культурні чинники. Основним каналом передачі знань є усна комунікація. З активізацією модернізаційних процесів, де неабияку роль відіграє друк, починає формуватися система нових письменних комунікацій, внаслідок чого навколишнє середовище втрачає кордони, формується широке інформаційне поле, на яке можуть впливати процеси та явища, які можуть бути дуже віддалені й географічно, й хронологічно. Тому в суспільствах, що модернізуються, посилюється увага до власного минулого. У такий спосіб, зокрема, уточнюється межа між «своїми» та «чужими».

Враховуючи, що українці тривалий час не мали власної держави важливо з'ясувати, як формувалося і поширювалося в українському суспільстві уявлення про власну історію. На нашу думку, умови фронтиру

ослабляли вплив конкуруючих держав на українську культуру, у взаємному протистоянні їм набагато складніше було нав'язати «тубільцям» й своє бачення історії. У XIX ст. периферійний статус українських земель у межах інформаційного простору відповідних імперій, недостатньо сильні позиції державної освіти дозволили українцям певною мірою зберегти та розвинути свої культурні традиції. Мета цієї публікації – визначити основні канали ознайомлення широких верств українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. із власним минулим. Географічні межі дослідження охоплюють лише українські землі, які перебували у складі Російської імперії. Таке обмеження обумовлено як специфікою цензурної політики Російської імперії, так і інформаційними можливостями, зокрема, наявними бібліографічними покажчиками української книги, підготовленими Національною бібліотекою України ім. В. Вернадського НАН України [13; 27], Національною парламентською бібліотекою України [9; 28], Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України [22], а також вмістом електронних баз даних Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) [4].

Тривалий час для всіх верств українського населення основним джерелом уявлень про минуле був фольклор , а саме, «історичні твори» (билини, думи, балади, перекази), чумацькі, солдатські й рекрутські, «бурлацькі» (наймитські й заробітчанські) пісні, легенди, казки, чутки, прислів'я, приказки тощо. Позаяк у традиційному суспільстві люди схильні при зіставленні поколінь віддавати перевагу попередникам, то народний погляд на історію формувався значною мірою через оцінку видатних особистостей: державних і народних лідерів – вояків (гетьманів, полковників і козаків), церковних діячів і подвижників благочестя, народних бунтарів тощо.

Історичний фольклор українців, на думку дослідників [23; 25; 26], формувався з XV ст. У ньому відобразилися основні події минулого від найдавніших часів, а саме: княжі часи; боротьба українців з татарськими і турецькими поневолювачами; козацько-гетьманська доба; гайдамаччина та опришківство; заробітчанство. Відзначимо, що фольклор зафіксував не лише політичні та військово-історичні події, а й економічні явища: тяжке ярмо неволі, панщинних повинностей, рекрутчини. Водночас військові події XIX ст. майже не відобразилися у фольклорі, залишилися лише зовнішнім фактором [26].

Обставини фронтиру вплинули на зміст історичного фольклору, особливо щодо сприйняття війни. За відсутності власної держави ігно-

рувалася зовнішньополітична історія, у центрі уваги була героїко-патріотична тема, яку уособлював козак та його протистояння ворогам Вітчизни. Бурхливі події XV–XVII ст. обумовили те, що з історичної пам'яті українців повністю був витіснений шар билинної пам'яті, пов'язаний із богатирями, хоча такі сюжети подекуди зустрічаються в казках, легендах, переказах [17]. Місце богатиря посів український козак, який виступав оборонцем соціальних, національних і релігійних інтересів, та водночас не цурався звичайних людських радощів і був готовий щохвилини проміняти спокійне життя на поле битви. Найчастіше головними героями виступали конкретні особи – народні ватажки, які відіграли помітну історичну роль (Іван Богун, Максим Кривоніс, Морозенко, Данило Нечай, Іван Сірко, Богдан Хмельницький та ін.).

Особливе місце в усній традиції займала тема народного спротиву та бунту. Якщо козак – це уособлення військового спротиву, то бунтар – це герой на соціальному та економічному підґрунті. Особливо яскраво це проявлялося в оцінці дій ватажків селянських повстань (Івана Гонти, Олекси Довбиша, Устима Кармалюка) як відплати за перенесені народом образи [16].

Водночас в усній традиції існували досить стійкі етнічні стереотипи щодо сусідніх народів, з якими українцям доводилося контактувати. Усі вороги у збройних конфліктах сприймалися як нехристи, хоча мирне співіснування з ними не виключалося.

Дослідники українського історичного фольклору відзначають ще кілька його особливостей. На думку С. К. Росовецького, специфічно українською рисою було уявлення про перевагу вояка-«простака» над вояком-професіоналом [23]. Н. А. Малинська відзначає «богопослушність» войовничих українських дум, в яких ніколи не містилося закликів до докорінної зміни світу, хоча певні регіони цього світу (Річ Посполиту, Австрійську (Австро-Угорську) імперію, Московію (Російську імперію), Кримське ханство, Османську імперію невтомно проклинали [16]. Вчені звертають увагу на те, що фактично в кожному регіоні, місцева історія перепліталася у свідомості людей із загальнонаціональною, особиста і групова пам'ять вписувалися до контексту загальної історії. Незважаючи на певну локальну і конфесійну специфіку, в історичному фольклорі по всій території розселення українців зберігалося цілісне коло історичних подій і фактів. Їхнє трактування якщо і варіювалася, то дуже незначним чином, оскільки спільність історичних уявлень протягом багатьох століть сприяла консолідації українського етносу.

Знайомство з минулим тривалий час відбувалося й за допомогою візуального матеріалу – ікон, народних картин та лубочних картинок. Уже дослідниками XIX ст. відзначалося, що у православних українців є схильність до певних християнських постатей, серед яких найпопулярнішими були св. Миколай, св. Юрій, св. Димитрій, св. Параскева, св. Варвара, а також архістратиг Михаїл, про що свідчила поширеність їхніх іконописних зображень та друкованих житійних історій. Можна відзначити, що саме в іконах княжий етап історії українців знайшов чи не найяскравіше відображення. Ікони засвідчують популярність ратної справи серед українського люду. Чи не найбільшу популярність з усіх святих воїнів здобув культ св. Юрія. Не менш шанованим в Україні був св. архангел Михаїл, який уславився як поборювач нечистих духів і захисник у ратних подвигах. До шанованих святих воїнів належав і св. Димитрій, хоча кількісно ікони з його зображеннями дещо поступалися іконам св. Юрія та Михаїла [2].

Специфічно українським твором була народна картина «Козак Мамай». Найдавніші відомі на сьогодні зразки датуються початком XVIII ст. [14], водночас такі дослідники, як П. Білецький, Д. Щербаківський, К. Широцький вважають, що композиційна схема «мамаїв» склалася ще до XVII ст. [1, с. 165]. Відомі також живописні твори із зображенням народних месників, з «гайдамацькими сюжетами», проте подібні картини мали обмежене ходіння.

Друк дозволив масово відтворювати зображення, і щонайменше наприкінці 1860-х рр. з'явилася лубочна картинка на українську тематику. Крім побутових сюжетів, набули розповсюдження й історико-літературні [10, с. 503-505]. Наприкінці XIX ст. серед найпопулярніших картинок були: 1) «Гетьман Богдан Хмельницький оголошує про приєднання до Росії на загальній раді у Переяславі в 1654 році»; 2) «Тарас Бульба»; 3) «Зустріч Тараса з синами»; 4) «1709 р. Полтава». Тобто з перелічених власне історичним подіям був присвячений лише перший сюжет, а решта інтерпретували історико-літературні сюжети М. В. Гоголя та О. С. Пушкіна, що підкреслювалося й цитуванням відповідних творів.

З часом розробку нових композицій почали замовляти й професійним художникам. Наприклад, у 1904 р. у Санкт-Петербурзі був надрукований лубок «Присоединение Малороссии (1654)», автором якого був художник С. М. Зейденберг. Популярність цієї картинки призвела до того, що в 1913 р. відома російська кондитерська фабрика «Товариства А. І. Абрикосова синів» до 300-річчя Дому Романових замовила паку-

вальний папір із цим малюнком [19]. Зрозуміло, що подібна продукція реалізовувалася, насамперед, в українських губерніях і нав'язувала відповідне бачення минулих подій.

Приблизно в той самий час історична інформація у друкованому вигляді почала поширюватися за допомогою народної книги, яка в Російській імперії набула вигляду лубочної книги. На українські землі вона прийшла з російських теренів.

Видавці розуміли, що читачі українських губерній з радістю придбають лубочну літературу з місцевим колоритом, тому продукували відповідний товар. Спочатку це були російськомовні твори на українську тематику, автори яких черпали свої ідеї в українській «високій» літературі та фольклорі. Основним постачальником українських історичних сюжетів була творчість М. В. Гоголя. Так, відомо понад 30 лубочних видань «Тараса Бульби», що друкувалися під різними назвами на кшталт: «Тарас Бульба, или Запорожская Сечь», «Тарас Бульба, атаман запорожцев», «Тарас Бульба, или Измена и смерть за прекрасную панну», «Тарас Бульба, повесть из жизни запорожских казаков» або навіть у такому варіанті: «Приключения казацкого атамана Урвана: историческое предание», «Егор Урван, атаман запорожского войска», «Разбойник Тарас Черномор» [4; 20].

Історичний фольклор розглядався лубочними видавцями як екзотичне тло, на якому розгортаються «дивовижні» історії. Серед перших російськомовних видань були «Наймичка», «Запорожский казак Петро Рудый», «Ведьма за Днепром», «Ведьма и черный ворон, или Страшные ночи за Днепром», «Ведьма за Днепром, или Степные грабители» тощо. Тема «дніпровської відьми», наприклад, була використана з 1871 до 1918 рр. для понад 30 лубочних видань [4].

Серед історичних постатей у лубочників особливою популярністю користувався Іван Мазепа та його любовні пригоди. Чи не уперше лубочна книга про нього вийшла друком у Москві в 1868 р. під назвою «Иван Мазепа, гетман Малороссии». Її автором був С. П. Ізвольський, і до 1913 р. московські лубочні видавці перевидали її 13 разів. Згодом до цієї книги звернувся І. Д. Ситін, на замовлення якого текст дещо скоротили, і уже в ситінському виробництві книга називалася «Иван Мазепа – гетман малороссийский» і перевидавалася 9 разів упродовж 1882–1915 рр. Завдяки московським видавцям читачі отримали щонайменше від 220 до 440 тис. прим. за піврічну історію друку книг про Мазепу. Киянин Т. О. Губанов теж намагався заробити гроші на цій темі. На його

замовлення А. Неврозов підготував свою історичну повість «Иван Степанович Мазепа, малороссийский гетман», яка упродовж 1895–1901 рр. перевидавалася 4 рази [4].

Як відомо, цензурні обмеження ускладнювали розвиток україномовного сегменту книжкового ринку. З 1881 р., із послабленням вимог Емського указу, для друку фольклорних творів виникла законодавча шпарина, тому україномовне книговидання історичної тематики могло діяти лише на цьому полі. Ситуацією скористалися лубочні видавці, започаткувавши друк численних пісенників, що містили й історичні пісні [6]. У 1905 р. В. Данилов подав відомості про 18 назв пісенників у 27 виданнях за 30 років після Емського указу [7].

З огляду на тиражі лубочних книжок (до 10-15 тис. прим., іноді 40 тис.), можна припустити, що серед всієї друкованої продукції саме цей вид видань був основним для ознайомлення соціальних низів з власним минулим. Невипадково, розуміючи значущість цих видань, в умовах браку україномовної книги, працівники книжкового складу при редакції журналу «Киевская старина» з другої половини 1890-х рр. почали їх активно пропагувати [12]. Українські публіцисти початку XX ст. відзначали, що подібні видання користувалися шаленою популярністю, і їхні тиражі розходилися за кілька тижнів [7].

За природою свого походження лубочна продукція була комерційною. Її успіх свідчив про наявність попиту, і цим не могли не скористатися звичайні комерційні видавці. Вони взяли на озброєння все те, що не суперечило цензурним вимогам і могло бути легко реалізованим серед якомога більш широких кіл читачів. Основна тематика їхніх видань з історії України зосередилася на окремих козацьких сюжетах, героїзації певних подій та постатей козаків і народних бунтарів. На відміну від лубочних видавців, комерційні орієнтувалися ще й на наукові дослідження. Саме вони доклали основних зусиль для популяризації постаті Богдана Хмельницького як ініціатора приєднання українських земель до Російської держави. Так, наприкінці 1860-х рр. І. І. Слепушкін підготував книжку «О том, как Богдан Хмельницкий освободил Украину от польской неволи» (К., 1868). З 1888 р. київська Комісія народних читань домоглася дозволу читати її під час публічних народних читань. Відтоді її 8 разів перевидавали і рекомендували для використання у бібліотеках середніх і початкових шкіл. Водночас, неможливо не згадати, що спроба її перекладу українською в 1883 р. зустріла жорстку реакцію Головного управління у справах друку [29, с. 202]. Ця книжка була також вико-

ристана й лубочниками родини Губанових для 4-кратного передруку книжки «Гетман Богдан Хмельницкий, или Присоединение Малороссии».

Серед інших комерційних видань про гетьмана були книги Н. В. Бранке, П. Н. Буцинського, І. М. Катаєва, В. А. Радича тощо. Усім цим друкам передувало 3-томне дослідження М. І. Костомарова, яке в XIX ст. перевидавалося 4 рази, але вартість кожного тому у 2 руб. обмежувала коло читачів, відповідно тираж сягав 2-3 тис. примірників.

Комерційні видавці приділяли увагу друку художніх творів про події української історії. Крім російськомовних творів М. В. Гоголя, П. О. Куліша, популярністю користувалися книги Д. Л. Мордовця (Мордовцева). З багатого літературного спадку останнього до української тематики можна віднести 8 назв російськомовних романів та оповідань. Про їхню популярність свідчить, наприклад, той факт, що 5-е перевидання роману «Царь и гетман» 1915 р. мало тираж 85 тис. примірників [4].

Лише після 1905 р., із призупиненням дії цензурного законодавства щодо україномовної літератури, комерсанти звернулися до випуску історичної літератури українською мовою. Яскравою ілюстрацією цієї тенденції став друк С. В. Кульженком книги М. С. Грушевського «Ілюстрована історія України» (К., 1911), в якій вперше у стислому вигляді був поданий новий національний виклад історії України. Успіх видання підштовхнув до продовження друку, й у 1913 р. було додруковано десяту тисячу примірників. І це на тлі того, що примірник коштував від 2 до 3 руб. і був достатньо дорогим для тодішньої видавничої практики [21].

Національно свідома інтелігенція всіляко намагалася втрутитися у процес поширення імперського уявлення про минуле українців. Б. Грінченко з цього приводу писав: «Українські національні згадки, українську історію викинено з читанок шкільних... А замість історії вкраїнської скрізь історія московська викладається так, мов би вона нашому чоловікові рідна» (1896 р.) [Цит. за.: 3, с. 8]. Про затребуваність історичної літератури у селянському середовищі він зауважував: «... як дуже цікавить село вкраїнська історія, як багато нових думок викликає вона в головах читачів або слухачів» (1907 р.) [5, с. 228].

Серед перших свідомих популяризаторів української історії були письменники. Починаючи з І. П. Котляревського, їхні твори на історичну тематику значною мірою базувалися на фольклорному матеріалі і продовжували фольклорну традицію сприйняття героїчного минулого. Перший в історії вітчизняної літератури історичний роман П. О. Куліша

«Чорна рада» (1857) репрезентував уже концептуально інший підхід до історичного матеріалу. Оскільки він призначався освіченій публіці, то мав малий тираж у 1-2 тис. примірників і залишився маловідомим широкому загалу. У 1870–1880-х рр. українські письменники, за тодішніх цензурних вимог, свідомо намагалися белетризувати історичні нариси. Так, у 1876 р. вдалося оприлюднити твори І. С. Нечуй-Левицького «Перші київські князі Олег, Игорь, Святослав і Святий Володимир і его потомки», «Татари і Литва на Україні» (К., 1876) доволі значними як для того часу тиражами у 3 тис. прим. кожний. Враховуючи обсяг цих книжок у 68 та 42 стор., видання не розраховувалися виключно на соціальні низи. Це були книги скоріше для освічених кіл українського населення, які цікавилися минулим свого народу.

Минуле українських земель досліджували вчені, проте наукове історіописання здійснювалося переважно російською, причому специфічно науковою мовою, яку погано розуміли малописьменні селяни. Видання коштували дорого і поширювалися через стаціонарну книготорговельну систему, яка розвивалася переважно у містах, тому ці книги залишалися малодоступними для сільського населення.

Спостерігаючи за успіхом лубочних видань, наприкінці XIX ст. представники української інтелігенції також спробували експлуатувати інтерес соціальних низів до пісенної та казкової творчості. Наприклад, Б. Грінченко надрукував «Думы кобзарськи» (Чернигів, 1897) тиражем у 10 тис. прим., який доволі швидко розійшовся. Ще далі пішло петербурзьке «Благодійне товариство видання корисних і дешевих книг» (1898–1917), яке намагалося напряму конкурувати з лубочними виданнями, тому його книжечки коштували від 3 до 5 коп. і друкувалися тиражем до 15 тис. прим. Товариство свідомо прагнуло розширити знання про минуле, популяризуючи ширше коло історичних сюжетів. З історичних видань цього товариства найбільший успіх мала книга М. С. Грушевського «Про старі часи на Україні» (СПб., 1907) з тиражем у 25 тис. прим. і обсягом у 175 стор.

Представники української інтелігенції прагнули дати народові загальний виклад його історії. Видання М. С. Грушевського «Історія України-Русі» (Л.; К., 1895-1933, з перервами) було малодоступним для широкого загалу й через багатотомність, й через вартість у 2-3 руб. кожного тому, й через замалий тираж. Тому «Історія України-Русі» (СПб., 1908) М. М. Аркаса, що була меншою за обсягом, швидко розійшлась. Утім, й ці видання були завеликими і задорогими для масового читача,

тому ситуацію спробував виправити знову ж Б. Грінченко, підготувавши брошуру «Як жив український народ (коротка історія України)» (К., 1906), але її тираж було заарештовано [18, с. 139]. Збірка Г. Коваленка «Оповідання з історії українського народу од найдавніших часів» (Полтава, 1907) мала надто малий тираж у 1 тис. прим., реалізовувалася переважно у своєму регіоні. Тому дешеві друки загальних нарисів залишалися малодоступними масовому читачеві.

Традиційно, ще з XVIII ст., найпоширенішим довідковим виданням серед широких кіл читачів були календарі. З 1906 р. українська «Просвіта» спробувала скласти конкуренцію російським видавцям [11]. В її календарях, крім загального інформаційного матеріалу, подавалися відомості про ювілейні дати з вітчизняної історії та культури, і це, мабуть, був найнадійніший канал масового поширення історичних відомостей.

За матеріалами сучасних бібліографічних покажчиків україномовних видань у 1908–1913 рр. було надруковано 12 назв україномовних видань історичної тематики тиражем до 20-30 тис. прим. [9; 13; 22; 27; 28]. Зрозуміло, що навіть такий загальний наклад не міг задовольнити весь наявний попит.

Зі зміною політичної ситуації після 1917 р. українці отримали можливість вільно долучитися до читання рідною мовою. Поява історичних творів для дітей свідчила про розуміння значущості цієї продукції для виховання. Праця А. Кащенка «Оповідання про славне Військо Запорожське низове» (Катеринослав, 1917) стала головним його бестселером. Усього «Українське видавництво А. Кащенка в Катеринославі» упродовж 1917 – 1918 рр. видало 23 назви творів (43 видання) кількістю 401 550 прим. [24, с. 6], переважно його авторства на історичну тематику. Відзначимо, що такий масив продукції вже був значно доступнішим пересічному читачу.

Яскравим прикладом читача української книги може бути селянин А. Дуляк з Лопатинців Подільської губернії. Він мав власну бібліотеку україномовної літератури із понад 100 книжок загальною вартістю близько 25 руб. Він пишався, що зумів придбати «Історію України» М. С. Грушевського [мабуть, «Ілюстровану історію України» (К., 1911) – Т.К.], «Національний рух історії України» С. О. Єфремова [мабуть, або «З громадського життя на Україні» (К., 1909), або «Історія українського письменства» (К., 1911) – Т.К.], тужив за «Історією України» М. М. Аркаса [15]. Купував він й дрібні брошури історичної тематики. Разом з тим він усвідомлював свою «книжкову» винятковість на тлі сільського

життя. Таких активних читачів, спроможних купувати книжки, було обмаль. Більшість спраглих мали задовольнятися або відвідуванням безкоштовних народних бібліотек, або публічних народних читань.

Хоча за попитом читачів народних бібліотек першість належала художній літературі, проте історична легко конкурувала з релігійною за друге місце. Наприклад, народні бібліотеки Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість містили історичної літератури до 20% всього фонду [8, спр. 15, арк. 51-80]. Так само вона була серед лідерів продажів (16,4% за кількістю назв) книжкового складу цього комітету у 1902–1904 рр. [8, спр. 17, арк. 95-98]. Проте в народні безкоштовні бібліотеки та книжкові склади могли потрапляти лише проімперські книги з історії Малоросії. Такою ж самою була практика публічних народних читань. Це робилося за допомогою, наприклад, уже згадуваної книжки І. І. Слепушкіна. Дозволені книги читали в будь-якій аудиторії, і у такий спосіб широке коло слухачів знайомилося з минулим власного народу.

Після 1906 р., коли будь-яку підцензурну книгу можна було продавати або читати у книжкових складах, народних безкоштовних бібліотеках та на народних читаннях, очікувалось на послаблення тиску на українську історичну літературу, проте цього не сталося. Право контролю за доступом до книг було покладено на місцевих чиновників міністерств народної освіти та внутрішніх справ, які щодо видань з української тематики дотримувалися провладної позиції, тому прорив історичної літератури в бібліотечно-книгарську шпарину не відбувся. Представники української інтелігенції вимушені були продовжувати пробивати історичній книзі дорогу до масового читача.

Отже, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. основними каналами ознайомлення українського суспільства з власним минулим були: історичний фольклор (основний канал для комунікації поколінь в межах традиційного суспільства), візуальні образи (ікони, народні картини, лубочні картинки), книжкова продукція (основний канал накопичення та передачі досвіду у суспільстві, що модернізується). Слабке освоєння книжкового каналу, перевага комерційного друку, стан освіченості українського населення призводили до експлуатації у тематиці видань традицій фольклорної спадщини. Підприємці враховували уже сформовані смаки і уявлення населення, натомість представники української національно свідомої інтелігенції намагалися їх урізноманітнити. Відповідно, у суспільстві продовжувало обертатися обмеже-

не коло сюжетів з національної історії. Певним проривом слід вважати популяризацію загального огляду історії України, а не лише її окремих сторінок. З подальшою модернізацією суспільства, вже в радянській Україні, перемогла книжкова комунікація. Для подальшого аналізу обізнаності українців з власною історією потрібно вивчення державної політики щодо історичної пам'яті, умов появи «історичних» постатей та виокремлення їхніх якостей, що певним чином орієнтували читачів, в тому числі в плані розмежування «свій»/«чужий».

1. *Бушак С.* Історико-мистецькі передумови формування композиційного канону української народної картини «Козак Мамай» / С. Бушак // Мистецькі обрії. – 2009. – № 2. – С. 159–169.
2. Виставка «Юрій Змієборець та святі воїни» у Національному музеї у Львові імені Андрея Шептицького // Музейний простір України : веб-сайт. –Режим доступу : http://prostir.museum/ua/event/4561 (дата звернення: 01.11.16).
3. *Вірченко Н.* Про заборону української мови (XVII – XX ст.) / Н. Вірченко// Наше життя (Нью-Йорк). – 2008. – № 3. – С. 6–8.
4. Генеральный алфавитный каталог книг на русском языке (1725-1998) // Российская национальная библиотека : веб-сайт. – Режим доступу : http://www.nlr.ru/e-case3/sc2.php/web_gak (дата звернення: 01.11.16).
5. *Грінченко Б.* Перед широким світом / Б. Грінченко. – Київ, 1907. – 320 с.
6. *Данилов В.* Народные картинки на темы из украинской жизни / В. Данилов// Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – № 1. – С. 23–28 (Документы, известия и заметки).
7. *Данилов В.* Украинские народные лубочные песенники / В. Данилов // Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 6. – С. 213–228.
8. Державний архів Вінницької області. Ф.Д–244. Оп.1. Спр.15. 80 арк.; Спр.17. 436 арк.
9. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798–1923. Вип. 1–4 / Нац. парламент. б-ка України. – Київ ; Харків, 1999–2005.
10. *Ир. Ж.* Лубочные картинки на малорусские темы / Ж. Ир// Киевская старина. – 1890. – Т. 31. – № 12. – С. 503–507.
11. Календарь Просвіти: Рік перший, 1907. – Київ, 1906. – 162, VI с.

12. Каталог книжного склада «Киевской старины» // Киевская старина. – 1896. – Т. 52. – № 1 (приложение); – 1897. – Т. 59. – № 10 (приложение); – Т. 60. – С. 1–8 (приложение).

13. Книга в Україні. 1861–1917 : матеріали до репертуару укр. кн. Вип. 1–18 : А-Ц / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НБУВ НАНУ. – Київ, 1996–2014.

14. Козак Мамай : альбом / авт.-упоряд. А. Голтвенко. – Київ, 2008. – 304 с.

15. Листи Андрія Дуляка до Михайла Коцюбинського // Листи до Михайла Коцюбинського / Чернігів. літер.-мемор. музей-заповідник М. М. Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Ч. 2.

16. *Малинська Н. А.* Героїчне в фольклорі та літературі. Дискурс канону : автореф. дис... д-ра філол. наук : 10.01.07, 10.01.01 / Н. А. Малинська; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2002. – 35 с.

17. *Манжура И.* К вопросу об отголосках богатырской эпохи в южнорусских сказаниях /И. Манжура // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 3. – С. 163–164.

18. *Низовий М. А.* Українська книжка на початку ХХ ст.: спроба кількісно-якісного аналізу (1901-1917 рр.) / М. А. Низовий // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2011. – Вип. 34. – С. 128–141.

19. Пропаганда со вкусом // Маленькие истории: частное собрание фактов и артефактов : блог. – Режим доступу : https://little-histories.org/2016/02/03/ (дата звернення: 01.11.16)

20. *Ребеккини Д.* Как крестьяне читали Гоголя. Попытка реконструкции рецепции / Д. Рееккини // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 49. – С. 508–525.

21. Реклама // Рада. – 1913. – № 14.

22. Репертуар української книги. 1798–1916 : матеріали до бібліографії. Т. 1–9 / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 1995–2005.

23. *Росовецький С. К.* Фольклорно-літературні взаємозв'язки: генетичний аспект : автореф. дис... д-ра філол. наук : 10.01.01, 10.01.07 / С. К. Росовецький ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2004. – 28 с.

24. Символ єднання та волі українського люду. Адріан Феофанович Кащенко (1858–1921) : бібліогр. вид. : до 150-річчя від дня народж. / Дніпропетр. обл. універс. наук. б-ка. Дніпропетровськ, 2009. – 35 с.

25. *Снігирьова Л. М.* Українські народні історичні пісні: поетика тексту : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Л. М. Снігирьова ; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2010. – 16 с.

26. *Сокіл В. В.* Історико-героїчні перекази українців: генеза, структура, поетика : автореф. дис... д-ра філол. Наук : 10.01.07 / В. В. Сокіл ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 2005. – 34 с.
27. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1798–1916. Вип. 1–4 : бібліогр. покажч. / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Київ, 1996–2001.
28. Україномовна книга, 1808–1923: бібліогр. покажч. : в 2 вип. / Нац. парламент. б-ка України. – Київ, 1996–1998.
29. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. документів і матеріалів. – Київ, 2013. LXII, 810 с.

Кароева Т. Р. Основные каналы ознакомления украинского общества второй половины XIX – начала XX в. со своей историей

В статье характеризуются основные каналы ознакомления украинцев с национальной историей во второй половине XIX – начале XX вв. на подроссийских этнических землях. Этими каналами были: устное народное творчество (основной канал коммуникации между поколениями в рамках традиционного общества), визуальные образы (иконы, народные картины, лубочные картинки), книжная продукция (основной канал передачи опыта на этапе модернизации общества). Определены основные сюжеты и личности, которые массово популяризировались в исследуемый период. Указаны основные перспективные направления научных исследований в рассмотренной проблеме.

Ключевые слова: устное народное творчество, визуальные образы, книжная продукция, коммуникация, исторические сюжеты, исторические фигуры.

Karoyeva T. R. The Main Channels through Which Ukrainian Society Got Acquainted with Its Past in the Second Half of 19th – Early of 20th Century

The article deals with the main channels through which Ukrainians who lived in their ethnic lands under the Russian Empire in the second half of 19th – early of 20th century were exposed to their national history. Those included folklore (the basic communication channel of the traditional society), visual images (icons, paintings, Lubok prints) and printed matter (the basic communication channel of modern society). Key plots and characters popularized within the period referred to above have been determined and main prospective research directions in the area under study have been indicated.

Keywords: folklore, visual images, printed matter, communication, historical plots, historical personalities.